

УДК 94: [061.1:364.4-053.2](477).1924/1936
<http://doi.org/10.5281/zenodo.400764>

Мухіна І. Г.,
кандидат історичних наук, доцент
Харківського інституту фінансів УДУФМТ

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ХАРКІВЩИНІ У 20-30-х рр. ХХ ст.

У статті проаналізовано особливості проведення антирелігійної політики радянської влади у Харкові та харківському регіоні у 20-х- початок 30-х років ХХ століття. Звернуто увагу на те, що боротьба з релігією та її атрибутами здійснювалася на ідеологічній основі, що приводило до заперечення права людини на свободу віросповідання та насадження тоталітаризму.

Акцентується увага на етапах проведення антирелігійної політики, від поміркованої лояльності до повного ігнорування та знищення церкви та віри. На основі аналізу архівних даних викладено основні форми та практичні заходи антирелігійної політики на Харківщині та в Україні у цілому, що привело до закриття і до пограбування церковних закладів та до репресій служителів культу і віруючих.

Звернуто увагу на становлення тоталітарної системи шляхом проведення жорсткої антирелігійної політики та заборони свободи віросповідання як однієї з демократичних свобод людини.

Ключові слова: релігія, антирелігійна політика, церква, віра, атеїзм, священик, репресії

АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ В 20- 30-х гг. ХХ ст.

В статье проанализированы особенности проведения антирелигиозной политики советской власти в Харькове и Харьковском регионе в 20-х- начале 30-х гг. ХХ столетия. Особое внимание обращено на то, что борьба с религией и ее атрибутами осуществлялась на идеологической основе, что привело к запрету права человека на свободу вероисповедания и насаждению тоталитаризма.

Акцентируется внимание на этапах проведения антирелигиозной политики, от умеренной лояльности до полного игнорирования и уничтожения церкви и веры. На основе анализа архивных данных изложены основные формы и практические мероприятия по антирелигиозной политике на Харьковщине и в Украине в целом, что привело к закрытию и грабежу церковных учреждений и к репрессиям служителей культа и верующих.

Обращается внимание на становление тоталитарной системы путем проведения жестокой антирелигиозной политики и запрета свободы вероисповедания как одной из демократических свобод человека.

Ключевые слова: религия, антирелигиозная политика, церковь, вера, атеизм, священник, репрессии

ANTIRELIGIOUS POLICY OF SOVIET POWER IN THE KHARKIV REGION IN THE 20th –30th OF THE XX CENTURY

The peculiarities of the anti-religious policy of the Soviet power in Kharkov and the Kharkov region in the early 20th-30th of the XX century are analyzed in the article. Particular attention is drawn to the fact that the fight against religion and its attributes was carried out on an ideological basis, which led to the banning of human rights to freedom of religion and the inculcation of totalitarianism.

Focuses on the fact that the stages of the anti-religious policy of moderate loyalty to the total disregard and destruction of churches and faith. On the basis of historical data set out basic forms and practical measures for the anti-religious policy in Kharkov in Ukraine as a whole, which led to the closing and robbery of religious institutions and plunder and repression of the clergy and the faithful.

Attention is drawn to the establishment of a totalitarian system by means of a brutal anti-religious policy and the ban on religious freedom what one of democratic freedoms.

Key words: religion, anti-religious policy, church, faith, atheism, the priest, repression

Постановка проблеми та аналіз актуальних досліджень. З перших років радянської влади одним з пріоритетних завдань у сфері суспільно-політичного життя та освітньо-культурних перетворень стало атеїстичне виховання та боротьба з релігією. Церква була звинувачена у намаганні монополізувати право на задоволення духовних потреб народних мас та репрезен-

тувалася як експлуататор й посібник буржуазії. Таким чином, боротьба з релігією стає однією з головних політичних завдань щодо укріплення радянської влади й важливим чинником ідеологічного виховання мас, виступає знаряддям для знищення будь-якого інакомислення.

Аналіз актуальних досліджень. У працях провідних радянських теоретиків

та політиків, зокрема Й.В. Сталіна, Л.Д. Троцького, М. Бухаріна, звертається увага на необхідність викорінення релігії, проглядається механізм примусового насадження нового способу життя та принципово нового світобачення [1,7,8]. Атеїзм з ідеологічної точки зору розглядається ними як головний елемент матеріалізму, а боротьба з релігією мислиться як обов'язковий механізм боротьби зі старим світом, як головний чинник протистояння двох протилежних світів (буржуазного та соціалістичного). У наукових працях російських філософів, зокрема Л.С. Франка, досить негативно оцінюється антирелігійна політика радянської влади, яка приводить до «придушення» високого духовного життя, наслідком якого є моральне зубожіння суспільства [9,с.6]. Але дана проблематика, крім філософського осмислення, вимагає звернення уваги на практичну реалізацію антирелігійної політики у багатьох регіонах України, зокрема на Харківщині, у якій розкривається цілий спектр ідеологічних заходів щодо знищення релігії у радянському суспільстві та насадження атеїзму як нової світоглядної системи.

Виходячи з актуальності даної проблеми, авторка ставить перед собою **мету дослідження** – на підставі аналізу архівних матеріалів, схарактеризувати основні результати антирелігійної політики радянської влади на Харківщині у 20-х- поч. 30-х рр., проаналізувати наслідки боротьби з релігією у регіоні та в Україні у цілому.

Виклад основного матеріалу. Прихід більшовиків до влади ознаменував початок боротьби з релігією як духовною складовою буржуазного світу. У цей час популярним стає гасло: «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм». На XII з'їзді партії у 1923 р. у резолюції «Про постановку релігійної агітації та пропаганди» наголошувалося про створення підґрунтя для повного й остаточного викорінення релігійних забобонів у мільйонів громадян радянської республіки [6,с.17]. Л.Д. Троцький, визначаючи задачі комуністичного виховання, відмічав: «Кто верит в иные миры, тот не способен всю свою страсть отдавать переустройству этого мира...» [8,с.13]. М.І. Бухарін, осмислюючи релігію у контексті

боротьби двох світів, відмічав, що найвищим типом духовної культури буржуазного суспільства є форма релігійної та ідеалістичної свідомості, котра розглядає світовий устрій на зразок поділу на панів та рабів [1, с.10]. У 1927 р. Й.В. Сталін в одній зі своїх промов відмітив: «Партия большевиков всегда была непримиримым противником религии и вела с ней решительную борьбу. Мирозозрение большевистской партии – диалектический материализм – является последовательным атеистическим мирозозрением. Оно враждебно всякому идеализму и всякой религии» [1,с.132]. Таким чином, на владному рівні релігія та її атрибути підлягали викоріненню, а атеїзм став ідеологічним стрижнем радянського суспільства.

Законодавчою основою боротьби держави з релігією став Декрет «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 20 січня 1918 р., але втілення його у життя починається після остаточної перемоги радянської влади на теренах колишньої Російської імперії. У травні 1921 р. у Харкові була створена комісія по запровадженню у дію даного декрету та створенню Харківський губернський відділ юстиції по відокремленню церкви від держави. Але населення у переважній більшості психологічно було не готовим відректися від віри та церкви. Так, наприклад, 1203 прихожан Благовіщенського собору у Харкові написали заяву і виявили бажання бути членами громади собору та прохали міську владу передати їм у безкоштовне користування церковне майно для проведення богослужінь за обрядами православної церкви. Але бажання віруючих не враховувалося. Вже 14 лютого 1922 р. була видана постанова заступника голови раднаркому УРСР щодо Благовіщенського собору, у якій пропонувалося протягом 48 годин розділити майно собору на три частини, а частину речей, які мали історичну та художню цінність, передати у Головний музей Наркомпросу. Майно, яке мало матеріальну цінність (золото, срібло), було передано за описом до Губернського фінансового відділу, інше – передбачалося віддати автокефальній церкві та дозволити

їй укласти договір на користування собором [3, Ф-Р-845, оп.2, спр. 835, с.149].

Слід відмітити, що викорінення релігійної свідомості та боротьба з церквою представляло собою комплекс заходів щодо ідеологічної роботи з масами. Але бажання віруючих відправляти релігійні потреби було достатньо потужним. Так, у с. Константи́вка Краснокутського району православна громада у кількості 300 осіб звернулася з клопотанням відкрити церкву, яка була зачинена внаслідок арешту священника Сухова у березні 1930 р. Віряни писали, що священник ніякої агітації не проводив під час богослужінь, але його відсутність спонукає прихожан йти у сусідні приходи за 15 верст у Краснокут й Коломак, що приводить до втрати трудоднів [3, Ф-Р-845, оп.2, спр. 828, с.32].

Євангелісти-лютерани у м. Харкові регулярно зверталися до органів влади про дозвіл користуватися церковним майном по вул. Гоголя і подовжити дію договору про безкоштовне користування костелом. У клопотаннях зазначалося, що віряни зобов'язуються не допускати політичних зборів, направлених проти радянської влади, не зберігати й не поширювати книги, листівки, брошури антирадянського змісту [3, Ф-Р-845, оп.2, спр. 935, с.7-10]. На 1926 р. лютеранська громада Харкова нараховувала 327 осіб, з них середню освіту мали 312 осіб, вищу – 13 осіб. За соціальним складом серед віруючих були службовці, робітники, торговці тощо, тому будь-які розмови більшовиків про те, що релігійність є ознакою неосвідченості та обмеженого світогляду людини не відповідали дійсності.

Репресивна політика щодо церкви відбилася у обов'язковій Постанові Харківської міської ради від 2 жовтня 1930 р. «Про реєстрацію статутів релігійних громад та служників культу». Відповідно до неї усі релігійні громади, що знаходилися на теренах м. Харкова та міських, селищних й сільських рад, підпорядкованих Харківській міській раді на підставі постанови ВУЦВК та РНК УСРР про ліквідацію округів та перехід на двохступеневу систему управління, з 2 березня 1930 р. мали протягом двох тижнів з моменту оголошення постанови перереєструвати свої

статути та переукласти угоди про користування молитовними будинками та культовим майном. У документі зазначалося, що ті священники, які проігнорують постанову та не пройдуть перереєстрацію, отримають адміністративний штраф до 100 крб. або будуть підлягати примусовому відпрацюванню терміном до 1 місяця. Крім того, уповноважений від крайової комісії охорони пам'яток матеріальної культури Берладіній К.А. отримав дозвіл щодо огляду церков Харкова та Харківського округу з метою виявлення культових речей, що мають історично-художнє та музейне значення [3, Ф-Р-845, оп.2, спр. 1077, с.6,29].

Антирелігійна кампанія привела не стільки до упорядкування діяльності церковних закладів, скільки до закриття церков, що супроводжувалося їхнім пограбуваннями та репресіями щодо священників. Так, у лютому 1930 р. нарада Комісії щодо зачинення церков у м. Харкові постановила припинити діяльність найбільших церковних закладів. Миколаївський собор був підірваний, а розібраний будівельний матеріал від нього був використаний для будівництва оперного театру. Старообрядческа церква була закрита, а її приміщення передано під музей міліції та розшуку. Харківський кафедральний собор був перелаштований під радіоуправу, а пізніше переданий під музей українського мистецтва. Пантелеймонівську церкву закріпили за товариством глухонімих, церкву у Липовому гаю віддали під влаштування кінотеатру Червоно-Баварського району. Вирішувалася подальша доля й Вознесенської, Миколаївської та інших церков.

Постраждали не тільки православні церкви, але й церковні заклади інших конфесій. Так, у грудні 1930 р. на підставі клопотання громадських організацій міста Харківська міська рада закрила синагогу Толко-Сфорд, а її приміщення віддано у користування культурно-освітнім організаціям міста. Увесь інвентар Соляниківської синагоги та майно Мало-Мясницької синагоги №7 передано за описом у Міщанську синагогу. Ці заходи проводилися під керівництвом Культвідділу при Харківському окружному виконкому [3, Ф-Р-845, оп.2, спр. 1077, с.42,52]. Протягом 1923

р. у органи НКВС постійно надходили скарги вірян з Харкова та районів про свавілля райвиконкомів, які без санкцій вищих виконавчих органів та без розгляду справ губернськими ліквідаційними комісіями на місцях закривають молитовні будинки та реквізують церковне майно [3, Ф-Р-845, оп. 2, спр. 940, с. 74].

Утиски мали й товариства бабтистів, які з 1918 р. займали приміщення по вул. Плеханівській, 106 у Харкові. Усього у Харківському районі товариств бабтистів зафіксовано у 90 населених пунктах загальною чисельністю 1232 осіб, з них у Харкові - 502 особи. Також бабтистські громади були у Харківському окрузі у населених пунктах Хотомля, Рубіжне, Мирне, Коломак, Високополь, а також у Куп'янському (Нова Осиповка, Кутьковка) та Чугуєвському районі (Масловка). У травні 1925 р. у Харкові відбувся 4 Всеукраїнський з'їзд бабтистів, який зібрав представників біля 333 громад з Донбасу, Києва, Конотопу, Полтави, Кременчука та інших міст. Харківський район, який нараховував 130 громад, представляв Г.О. Бородин. Мова велася про збереження й гуртування релігійних громад [3, Ф-Р-845, оп. 2, спр. 937, с. 39].

У 1924 р. Харківський губернський адміністративний відділ отримав листа з Народного Комісаріату внутрішніх справ, у якому зазначалося, що у зв'язку з тим, що релігійні товариства не отримують прибутків, то з них треба відшкодовувати податки не як з торговельних чи промислових підприємств, а як за наймом житлових приміщень. У разі несплати внесків у визначені терміни за користування приміщеннями договори оренди розривалися [3, Ф-Р-845, оп. 2, спр. 937, с. 39].

Усього відділеннями культів Харківського округу зафіксовано наявність 430 релігійних громад, з них у Харкові – 57, у райцентрах – 88, у селах – 285. Найбільшу кількість мали православні заклади (329), євангелісти (29), баптисти (35), тихоновці (183), синодальники (103) [3, Ф-Р-845, оп. 2, спр. 637, с. 85]. В Україні на 1925 р. у цілому нараховувалося 10 886 церковних громад, з них православних 8 988 (85,1%), римокатолицьких – 322, іудейських – 1213, лютеранських – 197, караїмських – 8, мусу-

льманських – 4, вірмено-григоріанських – 3 [3, Ф-Р-845, оп. 2, спр. 411, с. 20]. Так як суттєву частину релігійних громад представляли національні меншини, то у контексті політики коренізації та надання усіх прав й свобод представникам народів, що проживали у межах радянської держави, владою велася пропаганда атеїзму, але він ще не був таким войовничим, як у другій половині 20-х - поч. 30-х рр., тому кількість прихильників різних віросповідань була достатньо великою.

Але антирелігійна кампанія набирала оберти і вже наприкінці 20-х рр. представляла собою травлю релігії та її прибічників. Так, у Харкові регулярно проводилися збори громадян міста та трудових колективів, на яких громадськість вимагала закривати церковні заклади. Протягом 1929-1930 рр. такі клопотання від трудових колективів надійшли щодо закриття Ново-Троїцької, Гольберівської та Михайлівської церков. Наприклад, у протоколі зборів будівельників Харкова у приміщенні клубу ім. Горького від 6 січня 1930 р., де були присутні 1 тис. осіб, зазначалося, що боротьба з релігією має класовий характер, а сама релігія трудящим масам не потрібна. «Просим Городской совет включить в план закрытия церковей Михайловскую церковь, которая находится напротив нашего клуба и мешаает своим звоном проводить культурную работу в клубе... Призываем закрыть все церкви на Украине и строить новую жизнь и быт человечества без этих контрреволюционных тайников» [3, Ф-Р-845, оп. 2, спр. 1077, с. 65]. Здебільшого на подібних заходах пропонувалося передати приміщення церковних закладів у відомство радянських освітньо-культурних установ та використовувати їх для атеїстичного виховання молоді.

Боротьба з релігією та церквою супроводжувалася масовим пограбуванням релігійних закладів, яке здійснювалося у рамках обов'язкових перевірок й опису церковного майна. Харківський повітовий виконавчий комітет у 1922 р. створив комісію, яка займалася організацією волосних комісій з повноваженнями реквізиції церковних цінностей. Вже на 20 травня 1922 р. у звітних матеріалах комісій зазна-

чалоя: «Церковные ценности изъяты, тормоза не было...»[3,Ф.-Р.-203,оп.1,спр.829,с.56].У описах реквізиції церковного майна позначені престоли, срібні хрести, столи, чаші, посуд, шафи, комоди, полиці, килими, лави тощо. Так, у селі Охочому Тарановського району у 1927 р. вилучено церковного майна на суму 4280 крб. 20 коп., у с. Дудківка у Бірчанській церкві Тарановського району вилучено майна на суму 27 986 р. [3,Ф.-Р.-845,оп.2,спр.1076,с.45-46].У описах щодо ліквідації церковних цінностей здебільшого були вироби з срібла, міді, мельхіору, позолочені вироби (чаші, хрести, кадила, ложки, короби та шкатулки тощо.) Як правило, після таких рейдів церкви здебільшого залишалися спустошеними та неспроможними нормально проводити богослужіння.

Поступово дійшла черга й до віддалених монастирів. У квітні 1928 р. НКВС надіслав до окружних адміністративних відділів листа з вимогою негайно зібрати дані про кількість монастирів та чисельність ченців й черниць в окрузі та надіслати відомості не пізніше 15 травня 1928 р. Усі речі культового майна з дорогоцінних металів мали передаватися до державного сховища, з них майно з міді, срібла та кольорових металів до Комітету кольорового фонду. Усі речі, які мали історичну, мистецьку та археологічну цінність передавалися до державних музеїв, які були у відомстві Головополітосвіти НКО. Освячені ризи, коровги, покривці передавалися у користування 50 релігійних громад з внесенням їх у інвентарний опис культового майна. Меблі, килими, побутові речі передавалися до державного фонду. Подібна реквізиція привела до закриття більшості монастирів. Така доля спіткала й молитовні будинки. Так, у 1929 р. була закрита караїмська кенаса у Харкові, а її приміщення передано до клубу-музею. Молитовний будинок євангелістів-християн у с. Вільшани Харківського округу був переданий у володіння культурно-освітніх органів села. Каплунівська церква у Харкові була теж закрита, а її приміщення передано Харківському Технологічному інституту[3, Ф.-Р.-

845, оп.2, спр.815 с.2.10]. У березні 1930 р. у Постанові ЦК ВКПб «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі» вже велася мова про відміну неприпустимих викривлень у боротьбі з релігією, зокрема адміністративне закриття церков без згоди переважної більшості села. Але це виявилось лише політичною декларацією [5, с.64]. На 1937 р. після оголошення ЦК ВКП(б) «безбожною» п'ятерічки був узятий курс на ліквідацію усіх релігійних конфесій та будь-яких проявів релігійності. Священиків позбавили виборчих прав, конфісковували майно, чинили моральний тиск, більшість з них було репресовано. Якщо у 1925 р. репресовано в Україні 315 священиків, то на 1929-1930 рр. – біля 2 тис. осіб. Близько 80% храмів у 30-х рр. було закрито, наприкінці 30-х р. не залишилося жодної православної церкви у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній церкві уціліло у Луганській, Полтавській та Харківській областях [4, с.145].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, антирелігійна політика як на Харківщині, так й в Україні у цілому привела не тільки до ідеологізації суспільно-політичного життя, але й свідчила про порушення свободи совісті людини, її демократичних прав й свобод. Релігійність витравлювалася на усіх рівнях громадського життя – у сфері освіти, культури, науки, у суспільному житті, що привело до репресій віруючих, священиків, сприяло знищенню релігійних закладів та їх фактичному пограбуванню. Цей болісний процес почався у 20-х рр. ХХ ст. і фактично не припинявся в усі роки радянського періоду. Безумовно, антирелігійна політика радянської влади потребує подальшого глибокого дослідження у контексті історичних, філософських та культурологічних аспектів, бо атеїзація радянського суспільства сприяла становленню тоталітарного суспільства радянського типу, а розуміння її ідеологічної основи та шляхи її практичної реалізації виявляються досить актуальними не тільки у рамках регіональних, але й загальнодержавних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бухарин Н.И. Борьба двух миров и задачи науки / Н.И. Бухарин. – М.: Гос. социально-экономическое изд-во АН СССР, 1931. – 32 с.
2. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / Б.С. Соколов, А.А. Ярошевский. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
3. ДАХО (Державний архів Харківської області).
4. Киридон А.М. Українська православна церква (1930-1936 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 143-159.
5. Місінкевич Л.Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствер-

дження державного атеїзму в 20-30-х рр. ХХ ст. / Л.Л. Місінкевич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Київ, 2005. – Вип. 31. – С. 63-78.

6. Музеи в атеистической пропаганде: сборник научных трудов / Р.Ф. Филиппова, М.С. Бутинова и др. – Л.: Изд. ГМИРиА, 1984. – 119 с.
7. Сталин И.В. Сочинения / И.В. Сталин. – Т.10. – М.: Политиздат, 1949. – 356 с.
8. Троцкий Л.Д. Задачи коммунистического воспитания / Л. Д. Троцкий. – М.: Красная новь, Главполитпросвет, 1924. – 29 с.
9. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.

REFERENCES

1. Bukharin N.I. Borba dvukh mirov i zadachi nauki (The struggle between the two worlds of science and tasks) / N.I. Bukharin. – Moscow: State social and economic issue Academy of Sciences of the USSR, 1931. – 32 p.
2. Vernadskiy V.I. Biosfera i noosfera (Biosphere and the noosphere) / B.S. Sokolov, A.A. Yaroshevskiy. – M.: Nauka, 1989. – P. 261.
3. DAKHO (State Archives of Kharkiv region).
4. Kiridon A.M. Ukrainiska pravoslavna tserkva (1930-1936 gg). Ukrainian Orthodox Church (1930-1936 years) // Ukrainskiy istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Journal). – 2005. – No.3 – P. 143-159.
5. Misinkevich L.L. Opir dukhovenstva ta viruyuchykh bilshovistskiy politythi (The resistance of the clergy and the faithful Bolshevik policy: approval of state atheism in the

20-30-ies. XX century) / L.L. Misinkevich // Istoriya Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty (History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts). – Kyiv, 2005. – Vol.31. – P. 63-78.

6. Muzei v ateisticheskoy propaganda: sbornik nauchnykh trudov (Museums in atheist propaganda: collection of scientific papers) / P.F. Filippova, M.S. Butynova I dr. – L.: Izd. GMIRIA, 1984. – 119 p.
7. Stalin I.V. Sochineniya (Compositions) / I.V. Stalin. – Vol.10. – M. : Politizdat, 1949. – 356 p.
8. Trothkiy L.D. Zadachi kommunisticheskogo vospitaniya (The tasks of communist education) / L. D. Trothkiy. – M. Krasnaya nov, Glavpolitprosvet, 1924. – 29 p.
9. Frank S.L. Duhovnye osnovy obshchestva / S.L. Frank (Spiritual Foundations of Society). – M.: Respublika, 1992. – 511 p.